

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VI Yazı

Ancaq bir müddət sonra Ağaoğlu türk-müsəlman xalqlarının qurtuluşunu İslami dəyərlərdə deyil, Qərb mədəniyyətində görmüşdür. Ağaoğluna görə, müsəlman xalqlarının ən azı 4-5 əsrlik dini hökmləri (şəriəti) və milli adət-ənənələri (törələri) artıq bir işə yaramadığı üçün, çıxış yolu Qərb mədəniyyətindədir, onu da yalnız formaca, təzahür-cə deyil, məzmun və mahiyyət etibarilə bütünü qəbul etmək vacibdir. Ağaoğlunun fikrinə, çünki müsəlman dünyasında Qərb mədəniyyəti bəzi örnəklər alaraq dini və milli adət-ənənələrlə bağlı aparılan dəyişikliklər heç bir fayda vermir. Belə ki, avropalı Spenserlərlə, Russolarla, Smitlərlə, Kontlarla, Berqsonlarla, Dürkheymlərlə (Pozitivizm, "ictimai müqavilə", Struktur funksionalizm və b.) müsəlman şərqli Əbu Yusiflərin, Əbu Davidlərin (Örfçülük, Dahi-

sən, İslam dünyasında son əsrlərdəki böhranlı vəziyyəti tənqid edir, bu böhrandan çıxmaq üçün də milli və dini qayda qanunlarla Qərb mədəniyyəti arasında hər hansı uzlaşdırmanın doğru saymadığını ifadə edirdi. Ona görə, Qərb mədəniyyətini bütünlükdə (əxlaq, demokratiya, hüquq və s.) qəbul etməklə türklükdən və İslamdan uzaqlaşma da baş verməyəcəkdir.

Bu baxımdan Ağaoğlu əxlaqda da yeniləşməyi, Qərb mədəniyyətindən faydalanmağı mümkün sayırdı. Ona görə, müsəlman şərqində əxlaq məsələsi ilə bağlı iki başlıca müqəddəs qayda: 1) namus, 2) peyğəmbər (s.) imamların şəxsiyyətinə sayğı, var. Onlardan birincisi olan namus, ancaq qadınlara aid edilərək, kişilərin belə bir

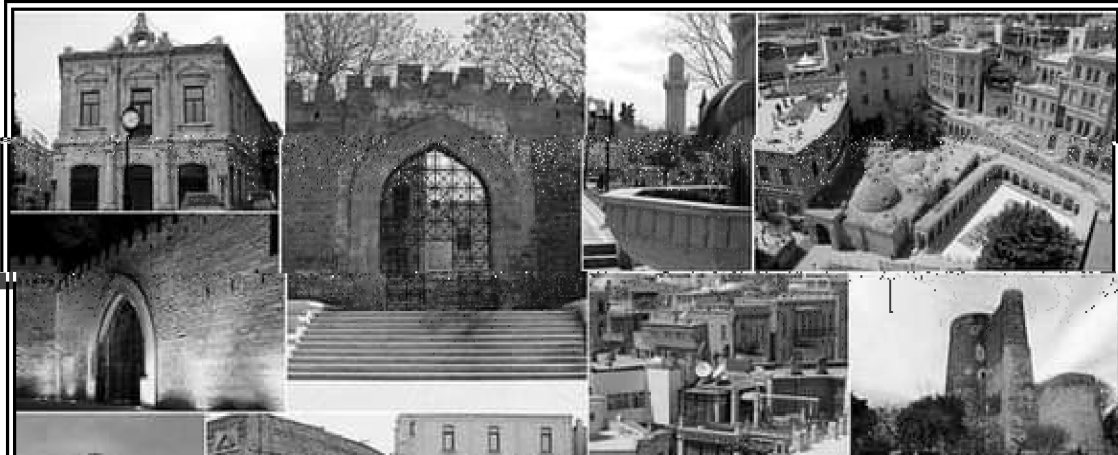
rətin qüdrəti isə xalqın vicdanıdır. Ancaq xalq vicdanını hərəkətə gətirəcək qədər qutsalığı olmayan bir əxlaq qaydasını istədiyimiz qədər sözdə qəbul etməklə də, onun dəyər və önəmi olmaz (44, s.58). Deməli, hər hansı əxlaq qaydası sözdə qəbul edilib əməldə öz gerçəkliyini tapmırsa, o zaman "xalqın vicdanı" anlayışı da əhəmiyyətsizləşir. *Görünür, bu cür mənfi məqamları nəzərə alaraq Ağaoğlu hesab edirdi ki, müsəlman şərqində züməvi və ictimai əxlaq prinsiplərindən bəhs etmək mənasızdır. Çünki Avropadan fərqli olaraq son əsrlərdə müsəlman ölkələrində nə düz əməlli zümərələr, nə də ictimai əxlaq prinsipləri vardır. Bütün bunların əsas səbəbi də nəzarətsizlik, ya da "xalq vicdanı"nın formal x-*

dən, bu zümərələrin dayandıqları əsas və prinsiplərdən ziyadə, şəxsləri, şəxslərin özəl təmayüllərini, diləklərini təmsil edər. Şəxsi dilək və təmayüllər isə bəlli bir ölçü, bir qayda, bir sınıra girəməz və daima dəyişikdir. İştə, bunun üçündür ki, tərəfgirlik, aşırılıq, ölçüsüzlük qəzetlərimizin göstərdiyi ümumi hallardır. Bu da mətbuatımızı müəyyidə olmaq fəzilətindən yoxsun buraxmaqdır" (44, s.61). Bununla da, Ağaoğlu belə bir nəticəyə gəlirdi ki, əxlaq məsələsində İslam xalqları çox zəifdirlər; üstəlik bu gerçəkliyi dərk etmək əvəzinə, əxlaqı qurşaqdan aşağı anlayıb Qərb cəmiyyətlərindən daha əxlaqlı olmağı iddia etmək qətiyyəni doğru deyildir: "Bu fikir qətiyyəni yanlış və yanlış olduğu qədər zərərli-

caqdır. Buna nümunə olaraq, Osmanlının tənəzzülü dövründə ortaya çıxan İngilispərəst paşaları göstərsən Ağaoğlu ilk vaxtlarda ümid edib ki, hər kəs öz mənəviyyət və səbatı ilə düşməni sayğıya sövq edəcək: *"Bunun üçün gərəkli olan görünüşdə şərtlərin hamısı var idi. Hamımız eyni cəmiyyətə, eyni partiyaya mənsub adamlar, eyni yolun yolçuları, eyni idealın müdafiçiləriydik. Bundan dolayı ortaqlar bizi bir-birimizə daha ziyadə yaxınlaşdıracaqdı. Bu fəlakətə qarşı bir-birimizə sarılaraq, tək vücudlu bir qaya kəsilecəkdik"* (44, s.65).

Ağaoğlu xüsusilə də, üst təbəqədən (elit) hesab olunan ziyalılar arasındakı əxlaq düşkünlüyünün səbəblərini əxlaq növlərinin (din, ailə, ədəbiyyat,

Azərbaycan türk mentallığı və milli-mənəvi dəyərlər

fəlsəfə, milli adət-ənənələr və s.) cəmiyyət və onun fərdləri tərəfindən hansı dərəcədə dərkilə açıqlamağa çalışmışdır. Onun fikrinə, məsələn İslamiyyətin irəli sürdüyü əxlaqi prinsiplər (mərdlik, doğruluq, ədalət, bağlılaşmaq, dayanışma, dözümlülük və s.) çox yüksək olsa da, ancaq gerçəklikdə onlara aid nə doğru-dürüst dini kitablar var, nə də onlara əməl edilənlər var. Əslində İslamiyyətin öyrətdiyi həmin əxlaqi prinsiplər deyil, sadəcə fərz, vacibət, halal və haramdır; üstəlik bundan qırağa